

UTOPIA ȘI IDEOLOGIA ÎN EPOCA MASELOR

Asist. univ. drd. NICOLETA MIHĂILESCU
Universitatea „Mihail Kogălniceanu” – Iași

Masele sunt cele care, îndeosebi în secolul al XX-lea, înfățișează în modul cel mai vizibil logica holistică despre care se poate spune că este nota comună atât utopiei cât și ideologiei. În opoziție cu o logică individualistă, tipul de logică agreat de cele două tipuri de discurs pledează și se manifestă în favoarea totalității sociale, fie ea una ierarhică – precum întâlnim în India tradițională – fie una egalitară – ca cea preferată de modernitate. În mod paradoxal, ideea modernă de individualitate ia, în secolul XX, forma egalizării robotice, realizată până în ultimele ei consecințe de sistemele totalitare inspirate de utopie. Altfel spus, atât *homo hierarchicus*, cât și *homo aequalis* devin robi ai logicii totalității, atunci când între cei doi poli nu se interpune umanismul¹.

Trădarea idealului modern al egalității este vizibilă în vădita sa transformare într-unul al omogenității, fenomen față de care ideologia se face în primul rând vinovată. Omogenitatea circulară a maselor exprimă închiderea în imanent, propagată de limbajul ideologic, ceea ce nu face altceva decât să traducă în alți termeni dilema sesizată de unii autori și anume, „aceea de a ști cum să se concilieze <<libertatea Modernilor>>, înțeleasă ca aceea nevoie de independență înscrisă totuși în ideea modernă de autonomie, ca independență față de o alteritate ori de o exterioritate radicală, care prescriu subiectului actele sale*, cu existența necesară a normelor, exigență obligatorie a intersubiectivității, care presupune o limitare impusă individualismului monadologic, deci o limitare a individualității?”²

Înainte însă de a trece la o analiză mai aprofundată a posibilității depășirii dilemei semnalate mai sus, ar fi util pentru demersul nostru să vedem mai întâi de ce ideologia are un impact atât de puternic asupra maselor? Sau, cu alte cuvinte, ce însușiri particulare posedă masele, astfel încât receptivitatea lor față de promisiunile ideologice să fie maximă? Mai întâi, mă voi opri asupra celor mai frapante. Unii autori sunt de părere că „1) Masele vor ca numărul lor să crească mereu [...] 2) În interiorul maselor există egalitate. Ea este absolută, indiscutabilă și nu este niciodată problematizată de masele înseși. Importanța ei este atât de fundamentală, încât condiția de a fi a maselor ar putea fi definită exact ca o stare de egalitate absolută [...] De dragul acestei egalități se formează masele [...] 3) Masele le place densitatea [...] Simțul celei mai accentuate desimi îl au în clipa defulării [...] 4) Masele au nevoie de o direcție. Ele se mișcă îndreptându-se către ceva. Direcția, comună tuturor apartenențelor, întărește sentimentul egalității. Un țel ce se află dincolo de individ și coincide cu preocupările tuturor izgonește țelurile particulare, diferite, care ar însemna moartea maselor”³.

Ideologia mizează tocmai pe aceste caracteristici ale mulțimilor, atunci când aceasta le propune idealuri înalte, chiar dacă nu de neatins. Utopia este mai reținută atunci când vine vorba de idealuri imanente, și tocmai de aceea a fost atât de disprețuită de iluștri ideologi, precum Karl Marx. Ceea ce nu putea ierta acesta utopiștilor precum Fourier, Saint-Simon sau Owen era cronica lor îngăduință față de mijloacele folosite, respingerea de către aceștia a ideii că istoria ar fi condusă de necesitate, precum și pe aceea conform căreia aceasta s-ar desfășura pe traiectoria unei dinamici clasiale. Era de neconceput pentru Marx, de pildă, să admită non-violența abulică a utopiștilor, pe care unii autori o descriu ca fiind argumentată „prin *voluntarism*, prin exigența

¹ Vezi Alain Renaut, *Era individului*, Editura Institutul European, Iași, 1998, p. 75.

*sublinierea autorului

² Vezi *ibidem*, p. 53.

³ Elias Canetti, *Masele și puterea*, Editura Nemira, București, 2000, p. 18.

*sublinierile autorului

armoniei sociale și prin aceea a *persuasiunii raționale fără violență**⁴. Heterodoxia unor principii - ca acela al non-utilizării violenței - este dezavuată de ideologii serioși, întrucât, acceptând-o, nu ar fi decât martorii unor fantezii neserioase, al unui miraculos inutil, lipsit de valențe pragmatice. Încă un element care contribuie la insuccesul discursului utopic la mase, comparativ cu ecoul puternic lăsat asupra acestora de cel ideologic, este tentația izolaționismului, descrisă de atâtea ori sub forma fie a cetății, fie a insulei, fie a unor teritorii extrem de îndepărtate. Simbolistica izolaționistă a utopiei n-ar avea, după unii autori, decât o finalitate care ar urmări „evitarea influenței sau contaminării <<celuilalt>>”, modalitate care ar „excluce situațiile frontaliere care implică raporturi de contiguitate fizică. Astfel apar arhetipurile spațiale ale utopiei: insula, teritoriile îndepărtate și de regulă inaccesibile (lumișuri, vârfuri de munte), Canaan, pamântul făgăduinței. În toate cazurile, izolarea trebuie să garanteze intangibilitatea modelului propus și să evite relațiile de interdependență sau contaminare a celorlalte spații”⁵.

Este limpede că, dincolo de celelalte obstacole de receptare a utopiei, acesta este cel mai important. Logica holistică funcționează și în aceste spații izolate, însă nu va avea niciodată consecințe asupra dimensiunii răspândirii ei – având în vedere aspectul menționat mai sus – care să fie comparabile cu rezultatele propagării ideologiei în sistemele totalitare. Și aceasta, deoarece indivizii își înving tentația izolării prin imposibila autosuficiență, prin faptul că „nevoile creează între oameni interacțiuni în cadrul cărora aceștia se interpun între nevoile celorlalți semeni și obiectele acestor nevoi. Chiar și alienați – de bani în special – oamenii sunt printr-o << necesitate naturală >> ținuți împreună în societatea civilă de către interes. Ei nu sunt atomi decât în și pentru iluzia politică, doar în imaginația lor, doar în cerul albastru universal al drepturilor omului care anulează diferențele de pe pământ”⁶.

Această contiguitate a indivizilor este însă departe de a fi întemeiată pe iubirea evanghelică, întrucât masele nu se reunesc decât în virtutea recunoașterii stăpânului – de care au atâtea nevoie – și pentru reglementarea programului „fratern” de împreună producere a bunurilor de consum. Coeziunea este una a acțiunilor, și nu a trăirilor sau sentimentelor personale; acestea din urmă, dacă există, sunt dăruite drept ofrande celui pe care-l recunosc drept lider sau conducător, mergând până la grotescul cult al personalității. Reunirea maselor, la auzul trâmbiței ideologice – departe de a fi inspirată de duhul iubirii – nu este altceva decât manifestarea înspăimântătoare a unei „singurătăți organizate”, după expresia autoarei Hannah Arendt⁷. Ceea ce face posibilă adorarea conducătorului – sau, mai nou, a „idolilor pop” – este, în realitate intima asemănare dintre masă și adorați. Fie că este generat de sentimentul terorii, fie de cel al nevoii de divertisment, fenomenul idolatru, sau, altfel spus, „fascinația *Führer*-ului de altădată și al starurilor de astăzi constă în ceva ce nici un participant n-ar îndrăzni să presupună: că ei sunt teribil de apropiați de adoratorii lor stupizi”⁸.

Gregaritatea și filistinismul îmbracă, în această adorare a celui care se întâmplă să dirijeze masele la un moment dat al istoriei – moderne sau postmoderne – forma sa cea mai vizibilă, sentimentele de identificare cu cel aflat în frunte mergând aici până la dizolvarea personalității conștiente a individului. Această jertfă negativă deși ia forme diferite rămâne aceeași, în esența sa, fie că jertfitorul este numit generic „masă”⁹, sau individual „om masă”¹⁰, „noul barbar”¹¹, „om-nou”¹², „om al resentimentului”¹³, „ultimul om”¹⁴, „consumator”¹⁵, „fan”¹⁶, „Cetățean”¹⁷,

⁴ Vezi Andrei Cornea, *De la Școla din Atena la Școala de la Păltiniș*, Editura Humanitas, București, 2004, p. 141.

⁵ Fernando Ainsa, *Reconstrucția utopiei*, Editura Clusium, Cluj-Napoca, 2000, p. 42.

⁶ Vezi Peter Sloterdijk, *Disprețuirea maselor*, Editura Idea Design & Print, Cluj-Napoca, 2002, p. 17.

⁷ Vezi *ibidem*.

⁸ Vezi *ibidem*, p. 23.

⁹ Vezi Gustave Le Bon, *Psihologia mulțimilor*, Editura Antet XX Press, București, 2004.

¹⁰ Vezi José Ortega y Gasset, *Revolta maselor*, Editura Humanitas, București, 1994, p. 112.

¹¹ Vezi *ibidem*, p. 122.

¹² Vezi *ibidem*, p. 106.

¹³ Vezi Friedrich Nietzsche, *Despre genealogia moralei*, Editura Echinoc, Cluj, 1993, p. 27.

„Militant”¹⁸, „Muncitor”¹⁹, *homo videns*²⁰ și așa mai departe. În legătură cu afinitatea intimă dintre conducător și mase, autori precum Serge Moscovici recunosc în primul simptome ale alienării, nevrozei și chiar ale nebuniei, dar și calități cvasi-religioase. Fanatismul nu este unilateral, ci biunivoc: „Dinspre conducător iradiază un anumit fanatism sectar și orice mare conducător este un fanatic. Fanatismul se comunică prin contagiune maselor, cu o uimitoare ușurință. Încrederea de nezdruncinat în sine inflamează încrederea fără margini a celorlalți. Și ei ajung să își spună: <<El știe încotro se îndreaptă, deci vom merge și noi unde știe el>>. Sclipirea tranșantă a vorbelor sale neclintite îi învâluie irezistibil. Când vorbește în limbajul puterii, iluminat de soarele credinței, toți auditorii sunt subjugați”²¹.

În această privință, granița axiologică dintre holism și individualism, dintre ceea ce se înțelege îndeobște prin conceptele *Gemeinschaft* și *Gesellschaft* dispăre²². Ideologiile s-au servit de mase nu numai pentru propriul lor succes, ci mai ales pentru a elimina concurența ideologică ce ar fi putut pune în pericol *status-quo*-ul momentului. Astfel, dialectica clasială bolșevică trebuia răsturnată și înlocuită printr-o dialectică rasială nu doar prin intermediul genocidului, ci mai ales prin identificarea și propagarea unui ansamblu de idei-forță care să colaboreze în vederea atingerii finalității propuse: reificarea unei națiuni, de pildă, a celei germane. Având în vedere aceste considerații, putem fi de acord cu unii autori, atunci când aceștia conchid că se poate repera „chiar la Hitler un ansamblu de idei și valori, ceea ce în plan social se numește o ideologie”, în interiorul căreia „rasismul în general și antisemitismul în particular ocupă un rol central”²³. Masele acum nu mai sunt ademenite de promisiunile unei coeziuni în-vederea-producerii bunurilor, de tip societal, ci prin revendicarea unei identități aproape mistice, în virtutea originii sangvine comune. Ideologia, în varianta sa pre-elaborată și „scientizată”, este pusă acum la lucru mai mult decât comandamentele religioase. Într-o eră a mulțimilor miza este enormă, iar instrumentele multiple. Uciderea „celuilalt” devine doar un epifenomen, în timp ce înțâietatea egoistă a eului – unit în mod barbar și ilegal cu gloata – se dorește vizibilă în cel mai înalt grad sub forma adulării *unei rase*.

Individul se pierde, prin aceste forme de manifestare a acțiunii ideologice, în negura totului, anunțând tăcut sau brutal ceea ce a fost exprimat deja în atâtea și atâtea sintagme: Marea Ruptură²⁴, Al Treilea Val²⁵, marea cotitură²⁶, sfârșitul istoriei²⁷, criza umanității europene sau naturalismul funest²⁸, timpul reevaluării tuturor valorilor sau al apusului idolilor²⁹, era extremelor ideologice³⁰,

¹⁴ Vezi Francis Fukuyama, *Sfârșitul istoriei și ultimul om*, Editura Paideia, București, 1997.

¹⁵ Vezi Amitai Etzioni, *Societatea monocromă*, Editura Polirom, Iași, 2002, p. 87; vezi de asemenea și Ute Frevert, H. – G. Haupt, *Omul secolului XX*, Editura Polirom, Iași, 2002, pp. 259-277.

¹⁶ Vezi Ute Frevert, H.–G. Haupt, *Omul secolului XX*, pp. 259-277.

¹⁷ Vezi Michel-Louis Rouquette, *Despre cunoașterea maselor*, Editura Polirom, Iași, 2002, pp. 38-45. Autorul nu desemnează aici individul, ci – după spusele sale – o anumită „categorie funcțională generală”, numită „figură”. Astfel, în opinia sa, „Cetățeanul, Militantul și Muncitorul nu desemnează trei poziții diferite din cadrul organizării sociale... Acești termeni exprimă niște varietăți circumstanțiale ale unei condiții comune, pe care privirea puterii și experiența istorică a maselor le accentuează succesiv”.

¹⁸ Vezi *ibidem*.

¹⁹ Vezi *ibidem*.

²⁰ Vezi Giovanni Sartori, *Homo Videns. Imbecilizarea prin televiziune și post-gândirea*, Editura Humanitas, București, 2005.

²¹ Serge Moscovici, *Epoca maselor*, Editura Institutul European, Iași, 2001, p. 125.

²² Vezi Louis Dumont, *Eseu asupra individualismului*, Editura Anastasia, București, 1996, pp. 230-231.

²³ *Ibidem*, p. 169.

²⁴ Vezi Francis Fukuyama, *Marea Ruptură*, Editura Humanitas, București, 2002.

²⁵ Vezi Alvin Toffler, *Al Treilea Val*, Editura Politică, București, 1983.

²⁶ Vezi Alasdair Macintyre, *Tratat de morală. După virtute*, Editura Humanitas, București, 1998.

²⁷ Vezi Francis Fukuyama, *Sfârșitul istoriei și ultimul om*.

²⁸ Vezi Edmund Husserl, *Criza umanității europene și filosofia*, Editura Paideia, București, 1997.

²⁹ Vezi Friedrich Nietzsche, *Amurgul idolilor*, Editura ETA, Cluj-Napoca, 1993.

³⁰ Vezi Eric Hobsbawm, *O istorie a secolului XX*, Editura Cartier, Chișinău, 1999.

epoca relativismului sau a exilării metafizicii³¹, fulminând cu sumbra previziune a sosirii unei ere a imbecilizării prin mass-media³², o eră a post-gândirii.

Un procedeu familiar ideologiei, pe care ea mizează să câștige masele, constă în îndepărtarea acestora de identitatea dată de o întreagă tradiție spirituală și în redirectionarea lor către o identitate-coeziune oferită de con-lucrarea viitorului, interval temporal în care instrumentul de atragere a expectanțelor va fi concretizat prin tehnologia sofisticată pusă la îndemâna tuturor. Primitivismul care se face vizibil aici nu constă neapărat în stricta utilizare a tehnicii fără a-i cunoaște mecanismele, așa cum sesiza Ortega Y Gasset³³, ci în orizontalizarea idealurilor-valori și în dispariția raporturilor autentic umane.

Unii autori, sesizând cu luciditate dispariția vechii specii umane și emergența unui om nou, cu totul nou, la care nici măcar excesele vizionare ale comunismului nu au avut acces, susțin cu fermitate că „ciberdemocrația” nu reprezintă altceva decât apoteoza robotizării de care aminteam mai sus, și că „demo-puterea se transformă în demo-neputință”³⁴. Ideologia și-a atins aici finalitatea în modul cel mai vizibil: prin ștergerea memoriei colective de apartenență națională, prin globalizarea-nivelarea comportamentelor individuale, prin răsturnarea valorilor și amestecarea limbajelor-sensuri, dar mai ales prin tirania „televederii” în detrimentul culturii tradiționale, manipularea maselor este deja certă și incontrollabilă. „Videopolitica” se transformă în videodictatură. Videocrația înlocuiește sau se suprapune democrației. Videotirania, distrugând capacitatea fundamentală a individului de a abstractiza, reduce informația la immanent, sau, în termenii lui Giovanni Sartori, „vizibilul ne întemnițează în vizibil. Pentru omul văzător (și numai atât) nevăzutul nu există. Amputarea este colosală. Și este și mai gravă având în vedere motivele pentru care și modul cum televiziunea alege *acel vizibil anume*”, dintr-o sută sau o mie de alte evenimente la fel de demne de atenție. Din cauza sub-informării și totodată a favorizării și umflării știrilor locale, în cele din urmă lumea în mare este <<pierdută din vedere>> și aproape că nu mai interesează”³⁵. Mai departe, autorul sesizează că „video-dependentul are mai puțin simț critic decât cel care este încă un animal simbolic deprins cu folosirea simbolurilor abstracte. Pierzând capacitatea de abstractizare, pierdem și capacitatea de a face distincția între adevărat și fals”³⁶.

Ideologia se dovedește astfel victorioasă, prin intermediul manipulării fragmentelor de „realitate” la care masele sunt expuse prin mass-media. Realitatea aceasta nu este și nici nu se urmărește a fi înzestrată cu atributele unității și transparenței. Cotidianul și nesemnificativul sunt „realitățile” care, de cele mai multe ori, se prezintă ca ultime. Am putea asemăna realitatea creată și oferită prin mass-media cu lumea fantasmagorică, a unei existențe de rang secund, percepută de simțurile slăbănogite ale sclavului peșterii platoniciene. Omul, în calitatea sa de *animal symbolicum*, este prizonierul imaginii create de el însuși și de ceilalți. El devine spectatorul manipulat al unui proces care nu este altceva decât „manifestarea brută a imediatului”³⁷. Ducând mai departe acest raționament, am putea conchide că „în societatea mijloacelor de comunicare, în locul unui ideal emancipativ modelat după conștiința de sine desfășurată în întregime, după perfectă conștiință a celui care știe cum stau lucrurile (fie el Spiritul Absolut al lui Hegel sau omul ce nu mai e sclavul ideologiei, așa cum îl gândește Marx), își face drum un ideal de emancipare care are la baza lui, mai degrabă, oscilarea, pluralitatea și, în definitiv, erodarea a însuși <<principiului de realitate>>”³⁸.

³¹ Vezi Richard Rorty, *Obiectivitate, relativism și adevăr*, Editura Univers, București, 2000.

³² Vezi Giovanni Sartori, *Homo Videns. Imbecilizarea prin televiziune și post-gândirea*, Editura Humanitas, București, 2005.

³³ Vezi Ortega Y Gasset, *Revolta maselor*.

³⁴ Vezi Giovanni Sartori, *Homo Videns. Imbecilizarea prin televiziune și post-gândirea*.

* sublinierea autorului

³⁵ *Ibidem*, p. 66.

³⁶ *Ibidem*, p. 80.

³⁷ Vezi Gianni Vattimo, *Societatea transparentă*, Editura Pontica, Constanța, 1995, p. 13.

³⁸ *Ibidem*, p. 12.

Ajungând în acest punct maxim al manipulării, noua și - în același timp - vechea ideologie se trădează încă o dată ca fiind în primul rând preocupate de individul-masă, dependent de logica totalității, în măsura în care ele s-au adresat și continuă să se adreseze individului deja aparținând, sau pe care se pregătesc să-l „integreze” repetitivității și monotoniei lumii naturale. Utopia, operând o salvare a capacității imaginative și neatentând, totuși, la potențialul imediat de manipulare a cuvintelor și a imaginilor, se mai poate adresa încă, în mod oarecum legitim, libertății umane. Modalitatea actuală prin care ideologia creării unei noi specii umane se folosește de mijloacele mass-media nu poate, nici de departe, să fie asimilată căutării sau prezentării adevărului. Exploatarea în exces a „evenimentului” cu statut de „breaking news”, a nerelevanței și inconsistenței sondajului aleatoriu³⁹, a discontinuității în informare în favoarea exhibitiviei prezentări *ad-hoc* de „noutăți”, favorizarea mediocrității și chiar bizara încurajare a imbecilizării – toate acestea, asociate noii ideologizări prin mass-media ne determină să fim în mod firesc de acord cu afirmația că, într-o epocă numită post-modernă, narațiunile cu privire la cunoașterea sinelui și a adevărului au devenit „nerentabile”. Masele sunt prinse în cercul absurd al ingerării de erori, servite drept adevăruri, și al justificării acestui procedeu prin strania presupuziție că ele însele sunt cele care revendică un astfel de tratament! Urmărilor concrete ale acestui raționament aparțin de astă dată studiului patologiei comportamentului maselor. Acestea din urmă se cufundă în egalitarism nediferențiat și în cel mai sumbru nihilism moral și religios, anunțând sosirea unui nou ev al barbarizării spirituale. Ajunși în acest punct, nu putem decât să admitem, o dată cu Macintyre, că în timpurile noastre „barbarii nu sunt adunați la frontiere; ei ne conduc deja de o bună bucată de vreme. Parte din nenorocirea noastră este că nu suntem conștienți de asta. Nu-l așteptăm pe Godot, ci pe un alt – și probabil foarte diferit – Sf. Benedict”⁴⁰.

Bibliografie:

- Ainsa Fernando, *Reconstrucția utopiei*, Editura Clusium, Cluj-Napoca, 2000
Canetti Elias, *Masele și puterea*, Editura Nemira, București, 2000
Cornea Andrei, *De la Școla din Atena la Școala de la Păltiniș*, Editura Humanitas, București, 2004
Dumont Louis, *Eseu asupra individualismului*, Editura Anastasia, București, 1996
Etzioni Amitai, *Societatea monocromă*, Editura Polirom, Iași, 2002
Frevert Ute, Haupt H. –G., *Omul secolului XX*, Editura Polirom, Iași, 2002
Fukuyama Francis, *Sfârșitul istoriei și ultimul om*, Editura Paideia, București, 1997
Fukuyama Francis, *Marea Ruptură*, Editura Humanitas, București, 2002
Gasset José Ortega Y, *Revolta maselor*, Editura Humanitas, București, 1994
Hobsbawm Eric, *O istorie a secolului XX*, Editura Cartier, Chișinău, 1999
Husserl Edmund, *Criza umanității europene și filosofia*, Editura Paideia, București, 1997
Le Bon Gustave, *Psihologia mulțimilor*, Editura Antet XX Press, București, 2004
Macintyre Alasdair, *Tratat de morală. După virtute*, Editura Humanitas, București, 1998
Moscovici Serge, *Epoca maselor*, Editura Institutul European, Iași, 2001
Nietzsche Friedrich, *Amurgul idolilor*, Editura ETA, Cluj-Napoca, 1993
Nietzsche Friedrich, *Despre genealogia moralei*, Editura Echinox, Cluj, 1993
Renaut Alain, *Era individului*, Editura Institutul European, Iași, 1998
Rorty Richard, *Obiectivitate, relativism și adevăr*, Editura Univers, București, 2000
Rouquette Michel-Louis, *Despre cunoașterea maselor*, Editura Polirom, Iași, 2002
Sartori Giovanni, *Homo Videns. Imbecilizarea prin televiziune și post-gândirea*, Editura Humanitas, București, 2005
Sloterdijk Peter, *Disprețuirea maselor*, Editura Idea Design & Print, Cluj-Napoca, 2002
Toffler Alvin, *Al Treilea Val*, Editura Politica, București, 1983

³⁹ Giovanni Sartori, referindu-se la această chestiune, afirma în cartea citată mai sus: „Sondajele nu sunt un instrument al demo-puterii – un instrument care dezvăluie *vox populi* -, ci sunt, mai ales, expresia puterii mass-media *asupra* poporului; iar influența lor deseori blochează decizii utile și necesare sau chiar duce la decizii greșite, susținute de simple <<zvonuri>>, de opinii slabe, informate și uneori dezinformate. Pe scurt, niște opinii oarbe”(p. 59).

⁴⁰ Alasdair Macintyre, *Tratat de morală. După virtute*, p. 266.

Vattimo Gianni, *Societatea transparentă*, Editura Pontica, Constanța, 1995